

**СПЕЦКУРС “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры”
для студэнтаў філалагічнага факультэта
спец. “Беларуская філалогія”**

Тэма лекцыі “Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў”

План лекцыі

1. Тэрміналагізацыя і сутнасць працэсу ўтварэння фразеалагізмаў.
2. Гісторыя пытання аб фразеалагізацыі як працэсе ўтварэння фразеалагізмаў.
3. Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў.

1. Тэрміналагізацыя і сутнасць працэсу ўтварэння фразеалагізмаў. Фразеалагізмы як адзінкі самастойнага яруса кожнай мовы вызначаюцца адметнасцю свайго ўтварэння і нават пошукамі наймення гэтага працэсу. Так, паводле А. С. Аксамітава, працэс утварэння фразеалагізмаў называецца *фразеалагізацыяй* [1, с. 16]. Утварэнне фразеалагічных адзінак звязана з пэўным працэсам, пры якім нефразеалагічныя спалучэнні слоў становяцца фразеалагічнымі. Гэты працэс яшчэ называюць *ідыяматызацыяй* (першым ужыў гэты тэрмін рускі лінгвіст Б. А. Ларын), які разумеецца як працэс руху ад свабодных, пераменных спалучэнняў слоў да семантычна нераскладальных адзінак – фразеалагічных зрашчэнняў (паводле класіфікацыі В. У. Вінаградава).

Пачаткам ідыяматызацыі, ці фразеалагізацыі, лічыцца для пераменных спалучэнняў слоў іх семантычнае абнаўленне, а заканчэнне звычайна адбываецца з прычыны ўсё большага вольнага пераноснага выкарыстання ад канкрэтнага значэння да абстрактнага, ад прыватнага выпадку да абагульнення, і па меры перафарміравання сістэмы мовы старыя ўстойлівыя формулы становяцца нераскладальнымі семантычна, лексічна, граматычна. Б. А. Ларын лічыў, што гэта найбольш рэальны шлях папаўнення рускай фразеалогіі [10, с. 219].

Умовы, пры якіх і пад уплывам якіх адбываецца працэс фразеалагізацыі, ці ідыяматызацыі, – гэта страта рэаліі, жыццёвай з’явы, з якой было звязана словазлучэнне (напрыклад, фразеалагізм *пачым фунт ліха* – ‘(ведаць) якія бываюць цяжкасці, выпрабаванні ў жыцці’, дзе *фунт* – ‘мера вагі, роўная 409,5 г, якая існавала да ўвядзення метрычнай сістэмы’; *бочку /тры бочкі; /сем /сорак /сто бочак арыштантаў нагаварыць, навыдумляць* і пад. – ‘вельмі многа і абы-чаго (нагаварыць)’, дзе, як мяркуюць, *арыштант* – ‘дробная сушаная рыба’, а таму *нагаварыць бочку арыштантаў* – ‘нагаварыць усякіх выдумак пра нібыта багаты ўлоў’).

Гэта і зацямненне метафарычнай асновы фразеалагізма (напрыклад, фразеалагізм *адпраўляць у штаб Духоніна* – ‘расстрэльваць’, у якім знайшло адлюстраванне гістарычная падзея: 20 лістапада 1917 г. пасля заняцця Стаўкі ў Магілёве на вакзале генерал М. М. Духонін (1876 – 1917), які ўзначальваў у 1917 г. Вярхоўнае Галоўнакамандаванне рускай арміі, стаў адной з першых ахвяраў бальшавіцкага тэрору – быў расстраляны).

Гэта і семантычнае ўзбагачэнне, тая метафарызацыя, што вядзе да расшырэння паняцця ў бок тыповай вобразнасці (*даваць задні ход* – ‘адступаць ад раней сказанага, зробленага, адпраўляцца ад ранейшага намеру, рашэння’; *высокай /вышэйшай пробы* – ‘выключнай вартасці, якасці, дасканаласці’ і інш.).

Гэта і скарачэнне тэксту да сігнальнага фрагмента, што таксама вядзе да зацямнення ўнутранай формы (*дзям’янава юшка* – ‘тое, што назойліва прапануецца каму-небудзь у вялікай колькасці’; *жаба ў каляіне* – ‘нікчэмнасць, асуджаная на пагібель’ і інш.).

Гэта і пашырэнне аб’ёму выказвання ад аднаго слова да новай фразеалагічнай адзінкі шляхам «разгортвання» семантычнага аб’ёму слова за кошт спалучэння з іншым (*пракаціць на вараных* – ‘не выбраць, праваліць на выбарах каго-небудзь’; *даць лататы* – ‘кідацца наўцёк, імкліва ўцякаць’ і інш.).

Такім чынам, *фразеалагічнае пераасэнсаванне*, ці *фразеалагізацыя*, *ідэяматызацыя*, – гэта поўнае ці частковае вобразнае пераўтварэнне значэння прататыпа фразеалагічнай адзінкі, заснаванае на семантычным зруху.

2. Гісторыя пытання аб фразеалагізацыі як працэсе ўтварэння фразеалагізмаў.

Пытанне аб спосабах утварэння фразеалагізмаў у рускім мовазнаўстве ўжо мае досыць шырокае асвятленне, паколькі яно неаднаразова было прадметам вывучэння фразеалагаў рускай мовы (гл., напрыклад, работы Ю. А. Гваздарова [4], М. М. Шанскага [14], У. П. Жукава [8], А. М. Ермаковай [7] і інш.).

Так, М. М. Шанскі, супастаўляючы ўтварэнне фразеалагізмаў са словамі, выдзяляе чатыры спосабы «зваротаўтварэння» па аналогіі з словаўтваральнымі спосабамі: 1) фразеалага-сінтаксічны – утварэнне фразеалагізмаў на базе пераменных словазлучэнняў без змены іх лексічнага складу: *встать с левой ноги, кот заплакал, зги не видно, за тридевять земель, трудовые успехи, болезнь роста*; 2) фразеалага-семантычны – «семантычнае разгортванне фразеалагізма, прысваенне яму новага (спачатку яўна вытворнага ў адносінах да зыходнага) значэння»: *скатертью дорога* («добрага пути») – *скатертью дорога* («проваливай!»); 3) спосаб, які адпавядае марфалагічнаму ў словаўтварэнні, калі ўтварэнне новых адзінак адбываецца на базе фразеалагізмаў ці на базе фразеалагізмаў і асобных слоў з выдзяленнем дзвюх разнавіднасцей: а) кампазіцыя (*стоять у кормила* – *стоять у руля*), б) утварэнне новай адзінкі на базе прыказкі (*Собаку съел, а хвостом подавился* – *собаку съел*); 4) фразеалагічнае калькаванне [14, с. 304–308].

Ю. А. Гваздароў таксама выдзяляе чатыры «фразеалагічныя» спосабы: 1) лексіка-фразеалагічны, пры якім новая фразеалагічная адзінка ўзнікае на базе слова ці на базе другой фразеалагічнай адзінкі і слова; 2) сінтаксіка-семантычны, пры якім фразеалагізмы ўзнікаюць на базе пераменных словазлучэнняў ці спалучэнняў слоў; 3) семантычны, пры якім

на базе фразеалагізма без яго змены ўзнікае новая (энантыясемія) і 4) сінтаксіка-фразеалагічны, калі новая адзінка ўзнікае са сказа, звычайна з прыказкі [4, с. 178].

В. М. Макіенка пытанне аб утварэнні фразеалагічных адзінак разглядае ва ўзаемасувязі з пытаннем аб мадэлях і мадэляванні фразеалагічных адзінак, паколькі, як зазначае даследчык: «Менавіта мадэляваны характар забяспечвае разуменне ўстойлівых зваротаў носьбітамі мовы пры рознага роду маўленчых трансфармацыях, менавіта мадэляванасць фразеалогіі стымулюе пастаяннае абнаўленне яе складу, з'яўленне новых фразеалагічных серый на базе старых структурна-семантычных схем» [13, с. 91].

У беларускім мовазнаўстве аб спосабах утварэння фразеалагізмаў першым загаварыў Ф. М. Янкоўскі. І пачынае даследчык з самага пашыранага спосабу, вызначаючы «фразеалагізацыю, пераўтварэнне звычайных (вольных, пераменных) спалучэнняў у фразеалагізмы» [15, с. 233]. Услед за сваімі папярэднікамі, Б. А. Ларыным, А. Бабкіным, А. С. Аксамітавым, якія ахарактарызавалі некаторыя фразеалагізмы як «абломкі» народных прыказак, Ф. М. Янкоўскі падтрымлівае і адзначае, што і «ў беларускай мове таксама ёсць пэўная колькасць такіх фразеалагізмаў» і прыводзіць шэраг прыкладаў тыпу *крывое кола* – ‘праціўны, упірысты чалавек, які сваімі ўчынкамі ганьбіць сам сябе, робіць супраць сябе’ як утварэнне ад прыказкі *Крывое кола на сябе бруд (балота) кідае; абы дзень да вечара* – ‘неахвотна, бесклапотна, без руплівасці; абыякава, ані не стараючыся’ (рабіць, працаваць) як утварэнне ад прыказкі *Абы дзень да вечара, а там печ увечары* – ‘як-небудзь дачакацца адпачынку’ [15, с. 233].

У найбольш агульным выглядзе гэтае пытанне ў беларускай фразеалогіі прадстаўлена ў вучэбным дапаможніку па фразеалогіі для студэнтаў філалагічных факультэтаў, аўтар якога выдзяляе чатыры асноўныя спосабы – фразеалага-сінтаксічны, эліптычны, фразеалага-лексічны і адфразеалагічны [11, с. 17-29].

Пазней паяўляюцца заўвагі аб утварэнні асобных тыпаў ці нават асобных фразеалагізмаў (гл., напрыклад, Аляхновіч 2009 [2, с. 129-131]), вызначаюцца новыя спосабы ўтварэння. У прыватнасці, аналізуючы фразеалагізмы дыялектнай беларускай мовы, М. А. Даніловіч звяртае ўвагу на адзін адметны спосаб, характэрны для ўтварэння дыялектных фразеалагізмаў, які даследчык называе кампаратывізацыяй слова, ці, паводле заўвагі даследчыка, дапускае магчымасць разгляду яго і ў межах фразеалага-лексічнага [5].

Можна канстатаваць, што пытанне аб утварэнні фразеалагізмаў пастаянна знаходзіцца ў полі зроку навукоўцаў, у выніку чаго ідзе паступовы і няўхільны працэс удакладнення, пашырэння звестак і дадзеных адносна гэтага пытання, што яшчэ раз сведчыць пра развіццё фразеалогіі як самастойнага раздзела навукі аб мове, які вызначаецца сваімі задачамі, наяўнасцю пытанняў і праблем, яшчэ далёкіх ад поўнага і ўсебаковага вывучэння.

Вядома, што ўсе фразеалагізмы звязаны з асноўнай адзінкай мовы і маўлення – словам. Менавіта словы выступаюць складнікамі, ці кампанентамі, фразеалагізмаў. А паколькі словы мовы адрозніваюцца паводле наяўнасці ці адсутнасці лексічнага значэння, у выніку чаго адны з іх абазначаюць канкрэтныя прадметы і абстрактныя паняцці, прыкметы і ўласцівасці прадметаў і дзеянняў, дзеянні і працэсы (самастойныя часціны мовы), другія – абслугоўваюць граматычныя патрэбы першых (злучнікі, прыназоўнікі, часціцы), выражаюць адносіны выказвання да рэчаіснасці (мадальныя словы), служаць для выражэння эмоцый і пачуццяў, пабуджэння (выклічнікі), то і фразеалагічныя адзінкі складаюцца са слоў розных часцін мовы, якія спалучаны на аснове правілаў і законаў, што ўласцівы мове ў яе гісторыі.

Тым не менш утварэнне фразеалагізмаў істотна адрозніваецца ад іншых адзінак мовы і вызначаецца сваімі асаблівасцямі, спосабамі ўтварэння, паколькі пры іх утварэнні ўтваральнымі «сродкамі» выступаюць не проста словы як пэўныя часціны мовы, а ў асноўным гатовыя сінтаксічныя адзінкі рознай структуры, без разгляду якіх не можа быць растлумачана новая адзінка мовы. Фразеалагізмы з'яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны, хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Гэта могуць быць словазлучэнні, словаспалучэнні і нават сказы, нярэдка словы, якія далучаюць да сябе іншыя, утвараючы новыя адзінкі, але толькі ў выніку пераасэнсавання абраных сінтаксічных канструкцый ці ў выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» [13, с. 112].

3. Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў. Найбольш шырока выкарыстоўваецца спосаб метафарычнага пераасэнсавання, ці фразеалага-сінтаксічны спосаб, пры якім фразеалагізмы як новыя адзінкі мовы ўтвараюцца шляхам пераасэнсавання гатовых сінтаксічных адзінак мовы як свабодных спалучэнняў слоў, у выніку чаго яны атрымліваюць новае, фразеалагічнае, значэнне. Напрыклад, фразеалагізм *падліваць масла ў агонь* вядомы з двума значэннямі: 1) 'абвастраць непрязныя адносіны паміж кім-небудзь' і 2) 'выклікаць, павышаць цікавасць да чаго-небудзь' і ўтвораны ў выніку метафарызацыі свабоднага дзеяслоўнага словазлучэння *падліваць масла ў агонь*, дзе кожнае слова ў яго свабодным выкарыстанні мае сваё значэнне. Але паміж свабодным спалучэннем слоў і ўтвораным на яго аснове фразеалагізмам ляжыць унутраная форма, якая з'яўляецца «носьбітам вобразнага ўяўлення, што падпадае далейшаму пераўтварэнню ў паняцце» [8, с. 99].

У аснову вобраза фразеалагізма *падліваць масла ў агонь* абрана метафара, паводле якой абвастрэнне адносін паміж людзьмі, выражэнне прычыны інтэнсіўнасці праяўлення альбо павышэнне зацікаўленасці да чаго-небудзь прыпадабняецца да падлівання масла ў агонь, які ад гэтага, як вядома, толькі становіцца большым, мацнейшым. Выбар сінтаксічнай канструкцыі для ўтварэння новай, фразеалагічнай, адзінкі мовы абумоўлены

выяўленнем падабенства паміж вынікам дзеяння падлітага масла ў агонь і вынікам нядобрага ўмяшання ў адносіны паміж блізкімі, роднаснымі людзьмі каго-небудзь збоку, што вядзе да пагаршэння адносін, калі тлумачыць узнікненне першага фразеалагічнага значэння; ці падабенства паміж моцным, з новай сілай узгараннем агню ад падлітага масла і павышэннем зацікаўленасці да чаго-небудзь, калі тлумачыць узнікненне другога фразеалагічнага значэння. Іншымі словамі, назіраецца перанос наймення аднаго дзеяння, якое выразнае, бачнае, яўнае, на другое як нябачнае, але адчувальнае ва ўспрыманні чалавека на аснове асацыятыўнай сувязі, выяўлення падабенства паміж дзеяннямі і іх вынікамі, што дазволіла вобразна, наглядна, уяўна абазначыць і выразіць характарыстыку, даць негатыўную ацэнку новаму абстрактнаму паняццю. Спосаб метафарычнага пераасэнсавання свабодных сінтаксічных канструкцый шырока выкарыстоўваецца ў фразеалогіі, паколькі чалавек пераносіць назіранні за сваім жыццём, фізічнымі і эмацыянальнымі адчуваннямі, прыкметамі і ўласцівасцямі знешняга выгляду, характару чалавека, за жыццём усяго навакольнага, у прыватнасці, птушак (*глухая цяцера; залётная птушка; мокрая курыца; падрэзаць крылы; паказваць кіпцюры; ставіць на крыло і інш.*), рыб (*закінуць вудачку; падчаниць на; як рыба ў вадзе і інш.*), дзікіх звяроў, хатніх жывёл (*віляць хвостом; воўк у авечай шкуры /скуры; мыш не праскочыць; мядзведзь /слон на вуха наступіў; не ў каня корм; паказваць зубы; падтульваць хвост; хадзіць на задніх лапах і інш.*), раслін (*божы адуванчык; засыхаць на карані; на вярбе грушы; падаць лістам; смаловы /смаляны дуб; як асінавы ліст і інш.*) і інш. для абазначэння і характарыстыкі іх, выражэння ацэнкі і адносін чалавека да іх, выяўляючы паміж імі падабенства.

Напрыклад, фразеалагізм *сляпое кацяня* – ‘чалавек, які не разбіраецца ў тым, што адбываецца ў наваколлі’ выяўляе асацыяцыйныя сувязі прамога значэння словазлучэння і новага, фразеалагічнага, значэння. Пры гэтым сляпое кацяня выступае эталонам, стэрэатыпам прадстаўлення недалёкасці, непаразумення і падобных з’яў у жыцці чалавека.

Пры ўтварэнні фразеалагізмаў ступень семантычнай спаянасці вызначаецца суаднясеннем матываванай і дэрывацыйнай базы. Можна быць утворана фразеалагічная адзінка на аснове метафарычнага пераносу значэння аднаго са слоў, напрыклад: *пароць пальцам* – ‘здзекліва асуджаць, адкрыта ганіць каго-н.’; *пасушыць зубы* – ‘пасмяцца, панасміхацца з каго-небудзь’ і інш.

Фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку частковай ці поўнай метафарызацыі выраза. Так, прыкладам утварэння з частковай метафарызацыяй з’яўляюцца фразеалагізм *глухая цяцера* – ‘чалавек, які дрэнна чуе’; *сонная цяцера* – ‘чалавек, які вельмі любіць паспаць, соня’, калі спачатку ўласцівасці чалавека былі перанесены на птушку на аснове падабенства, а затым такія спалучэнні, якія называюць птушак з такімі чалавечымі ўласцівасцям, сталі ўжывацца для абазначэння чалавека. А

ілюстрацыяй утварэння з поўнай метафарызацыяй могуць быць, напрыклад, фразеалагізмы *навастрыць вушы; трымаць нос па ветры* і інш.

Акрамя метафарычнага пераносу, нярэдка назіраецца метанімічны і сінекдахічны пераносы. Напрыклад, фразеалагізмы *блакітныя берэты і зялёныя берэты*, якія служаць для вобразнага абазначэння і разам з тым адрознення воінаў аднаго віду войску – дэсантнікаў, але розных краін – Беларусі і ЗША, створаны на аснове метаніміі, калі кампанент *берэты* як дэталі формы воіна абазначае цэлае – чалавека. Але адрозненне воінаў розных краін прадстаўлена праз колер берэта як апазнавальны знак адной з частак касцюма воіна. Дарэчы, лексема *берэт* – ‘круглы, звычайна мяккі без казырка мужчынскі і жаночы галаўны ўбор’, лічыцца запазычаннем «з франц. *bèret* «баскская шапка» ад лац. *birrus* «чырвоны». Разам з тым выбар берэта, яго колеру – гэта сігналацыя на суаднесенасць вобразаў фразеалагізмаў паводле іх кампанентаў-азначэнняў з старажытным пластом культуры (з архетыпамі-апазіцыямі «верх – ніз», «неба – зямля»): *блакітны* асацыіруецца з небам, з воляй Бога, скіроўвае ўвагу да паветранага спосабу высадкі дэсантнікаў, а *зялёны* – з расліннасцю, зямлёй, скіроўвае ўвагу да асаблівасці маскіроўкі пад расліннасць у выбары колеру берэтаў амерыканскіх дэсантнікаў. І як вынік, вобразныя выразы служаць для лёгкага, хуткага запамінання, стварэння вобраза абаронцаў, аднолькавых паводле прызначэння, але з выяўленнем істотнага культурнага разыходжання – адметнасці паводле колеру аднаго з элементаў касцюма воінаў дзвюх розных краін.

На аснове метанімічных пераносаў утвораны фразеалагізмы для абазначэння ўнутранага стану чалавека шляхам наймення знешняй прыкметы, якая суправаджае такі стан. Напрыклад, для вобразнага абазначэння эмоцыі здзіўлення абраны адметны паказчык і сродак канцэптуалізацыі гэтай эмоцыі вочы, якія выступаюць выразным мімічным сродкам, што і адлюстравана ў фразеалагізмах *вочы вялікія зрабіліся* – ‘хто-небудзь быў вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены’; *вочы на лоб лезуць* – ‘хто-небудзь выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх’; *рабіць вялікія вочы* – ‘выражаць крайняе здзіўленне, недаўменне’; *лыпаць вачамі* – ‘бясцэнсава, тупа глянуць (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.’; а для абазначэння эмоцыі сораму – змена колеру твару, што адлюстравана ў фразеалагізмах *кроў кінулася ў твар і кроў прылівае да твару* – ‘хто-небудзь чырванее ад збянтэжанасці, сораму і пад.’; *чырванець, пачырванець да карэння валасоў* – ‘вельмі моцна’ як сродак абазначэння высокай ступені інтэнсіўнасці адчування сарамлівасці і інш. [12, с. 52].

Радзей фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку сінекдахічнага пераносу. Так, у аснове вобраза фразеалагізма *перад носам* – ‘у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь, побач, блізка’ ляжыць сінекдахічны перанос часткі (нос чалавека) на цэлае (сам чалавек), ці такі ж перанос абраны пры ўтварэнні фразеалагізмаў *пад адным дахам /адной страхой* – ‘у адным доме, у адной кватэры, разам’, *дах /страха над галавой* – ‘дом ці кватэра, пакой’ з агульным кампанентам *дах /страха*, які як істотная частка будынка ўжыты ў

значэнні цэлага – дома, будынка, месца пражывання; альбо фразеалагізм *да сівых валасоў* – ‘да старэчага ўзросту, да глыбокай старасці (дажыць, застацца і пад.)’, што ўтвораны на аснове сінекдахічнага пераносу, калі сівыя валасы як характэрная прыкмета старасці чалавека ўжыты ў значэнні адпаведнага ўзросту, і інш.

Эліптычны спосаб – гэта ўтварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння розных шматслоўных адзінак мовы, якімі могуць выступаць прыказкі, параўнальныя звароты, асобныя фразеалагізмы як зыходная, дэрывацыйная, база для ўтварэння новых адзінак фразеалогіі.

Так, фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку ўсячэння, ці скарачэння, *прыказак*, якія па структуры суадносяцца з простым ці складаным сказам і з якіх часцей за ўсё абіраюцца тыя, што маюць поўнае ці частковае пераноснае значэнне. Так, прыказка *Танелец і за саломінку хапаецца* – ‘у бявыхадным становішчы, калі няма выбару, звяртаюцца да безнадзейнага сродку’ стала асновай утварэння фразеалагізма *хапацца за саломінку* – ‘шукаючы выйсця, спрабаваць выратавацца хоць якім, хоць і ненадзейным спосабам’; *Пужаная варона* <*i*> *куста баіцца* – ‘той, хто ўжо аднойчы сутыкнуўся з непрыемнасцямі, няўдачай, робіцца празмерна асцярожным і баіцца нават таго, што нічым не пагражае’ паслужыла ўтварэнню фразеалагізма *пужаная варона* – ‘залішне асцярожны чалавек, які з-за выпрабаванняў баіцца нават таго, што не пагражае яму небяспекай’; прыказка *Мая хата з краю, нічога не знаю* – ‘мяне не датыць, да мяне не мае адносін’ паслужыла ўтварэнню фразеалагізма *мая, твая, яго, яе, ваша, іх, іхняя хата з краю* – ‘каго-небудзь зусім не датычыцца; што-небудзь не мае ніякіх адносін да каго-небудзь’; прыказка *П’янаму мора па калена* – база для ўтварэння фразеалагізма *мора па калена* – ‘нічога не страшна, нічога не значыць; усё хоць бы што’; прыказка *Лепш сініца ў руцэ, чым журавель у небе* – ‘лепш мець што-небудзь пэўнае менавіта цяпер, чым спадзявацца на большае і лепшае ў аддаленай будучыні’ стала асновай утварэння нават двух фразеалагізмаў у выніку ўсячэння спачатку часткі прыказкі справа, ці даданай часткі складаназалежнага сказа: *сініца ў руках /у руцэ* – ‘што-небудзь пэўнае, канкрэтнае, супрацьпастаўленае чаму-небудзь няпэўнаму, ненадзейнаму, хоць і жаданаму’, затым усячэння левай часткі: *журавель у небе* – ‘аддаленая будучыня, нешта няпэўнае’ і інш.

Фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку ўсячэння:

а) *параўнальных зваротаў*, як правіла, за кошт адкідання параўнальнага злучніка як ці яму падобных, напрыклад: фразеалагізм *кропля /капля ў моры* – ‘вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-небудзь’ абавязаны сваім вытокам параўнальнаму звароту *як капля ў моры*, крыніцай якога з’яўляецца біблейскі тэкст: «Число дней человека – много, если сто лет: как капля воды из моря или крупинка песка, так малы лета его в дни вечности». Менавіта крыніцай паходжання можна патлумачыць наяўнасць ідэнтычнага фразеалагізма ў рускай (*капля в море*), украінскай (*крапля в морі*), польскай (*kropla w morzu*), англійскай (*a drop in the ocean*), шведскай (*en droppe i havet*) і многіх іншых мовах свету;

б) *фразеалагізмаў*, калі, напрыклад, назоўнікавыя фразеалагізмы ўтвараюцца ад дзеяслоўных шляхам адкідання дзеяслоўнага кампанента і граматычнага прыстасавання аднаго ці некалькіх кампанентаў да новых умоў структуравання. Так, фразеалагізм *купляць ката ў мяшку* – ‘набываць што-небудзь, пра вартасці чаго загадзя не ведаеш’ стаў зыходным для ўтварэння назоўнікавага фразеалагізма *кот у мяшку* – ‘той ці тое, пра вартасці якога загадзя не ведаеш; невядомае, няпэўнае’; *рабіць зрабіць вясёлую /добраю міну пры дрэннай гульні* – ‘старацца схаваць за знешнім спакоем ці весялосцю сваё незадавальненне, непрыемнасць’ у выніку адсячэння дзеяслоўнага кампанента пераўтвараецца ў фразеалагізм *вясёлая міна пры дрэннай гульні* – ‘маскіроўка свайго незадавальнення, непрыемнасцей знешнім спакоем, весялосцю’ і інш. Утварэнне фразеалагізмаў на базе вядомых фразеалагізмаў у выніку замены кампанентаў, напрыклад, іншамоўнага слова на ўласнае: *арыядніна ніць* – ‘сродак выйсці з цяжкага становішча’ → *пуцяводная ніць* – ‘тое, чым кіруюцца ў чым-небудзь; вызначальны пачатак, аснова чаго-небудзь’ і інш. Вынікам такога ўтварэння з’яўляюцца новыя фразеалагізмы для абазначэння новых, як правіла, абстрактных паняццяў. Пры гэтым новыя фразеалагізмы выяўляюць уласцівае ім значэнне і суадносяцца па сваіх граматычных паказчыках з назоўнікам.

Ад фразеалагічных адзінак, утвораных эліптычным спосабам, патрэбна адрозніваць тыя, што могуць змяняць сваю колькасць кампанентаў, выступаючы адной і той жа адзінкай з колькаснай і структурнай варыянтнасцю кампанентаў, калі ў сілу шырокай вядомасці і ў выніку поўнай страты неабходнасці ў асобных кампанентах фразеалагізмы могуць ужывацца ў двух варыянтах: то з кампанентам, то без яго. Напрыклад, фразеалагізм *хоць ты плач* са значэннем ‘склалася цяжкае, бязвыхаднае становішча. Выказванне адчаю, бяссілля’ можа ўжывацца ў двух варыянтах: у поўнай форме – *хоць ты плач* і ў скарачанай – *хоць плач*.

Спосаб калькавання – гэта ўтварэнне фразеалагізмаў у выніку перакладу слоў-кампанентаў іншамоўных фразеалагізмаў, напрыклад: *прайсці агонь і ваду* – ‘многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах’ → калька з англ. мовы; *пуп зямлі* – ‘самы важны, самы галоўны, лепшы за ўсіх’ → калька з грэч. мовы; *пятая калона* – ‘варожая агентура ўнутры краіны ці ў тыле праціўніка’ → калька з ісп. мовы; *саламяная ўдава* – ‘жанчына, якая часова засталася без мужа або афіцыйна не мела яго’ і *саламяны ўдавец* – ‘мужчына, які знаходзіцца ў часовай разлуцы з жонкай’ → калькі з ням. мовы; *свет цесны* – ‘у любым месцы можна нечакана сустрэцца са знаёмым’ → калька з іт. мовы і інш.

Працэс калькавання, а ў выніку пранікнення і засваення фразеалагізмаў з іншых моў абавязана таму, што «фразеалогія як найбольш рухомая, дынамічная падсістэма мае магчымасць выяўляць найбольш яркія сведчанні ўзаемаўплыву моў, фальклораў, літаратур розных народаў» [6, с. 4]. Так, фразеалагізм *сіняя панчоха* – ‘непрывабная жанчына, якую больш за ўсё цікавяць дзелавыя, навуковыя заняткі’, мае выток з англійскай мовы – *blue-stocking*, ілюструе абранае найменне адзення – панчохі, скарыстанае ў

якасці кампанента і асновы стварэння вобраза па аналогіі «рэч – чалавек», ці «рэч – чалавек, які носіць гэтую рэч». Праз кампанент-найменне колеру (*сіня*) фразеалагізм суадносіцца з колеравым кодам культуры, выяўляючы архетыпічнае супрацьпастаўленне «светлы – цёмны» (першае ўказанне на адмоўную ацэнку чалавека фразеалагізмам), а праз кампанент *панчоха* – з рэчава-касцюмным (панчохі – ‘выраб машыннага або ручнога вязання, які надзяваецца на ногі і заходзіць за калені’). Такім выразам сталі называць пазбаўленых жаноцкасці, шарму, непрыгожых і безгустоўна апранутых жанчын, якія самааддана займаюцца навукай, абранай службовай справай, адкідваючы ўсё астатняе, што вызначае жанчыну. Фразеалагізм ужываецца з неадабрэннем, нярэдка з іроніяй, а калі ў адносінах да сябе, то з самаіроніяй. Хаця спачатку выраз *сіня панчоха* служыў найменнем для ўсіх членаў гуртка, у тым ліку і нават найперш мужчын, дзе абмяркоўваліся навуковыя літаратурныя тэмы. «Назву “Збор сініх панчоў” прыдумаў галандскі адмірал Боскавен, таму што ў гуртку ўдзельнічаў вядомы вучоны Стэлінгфліт, выбітны сваім розумам, але які, пагарджаючы модай, насіў сінія панчохі» [3, с. 636].

Заўважым, што пры запазычванні іншамоўных выказаў ўносіцца шмат змен, паколькі гэта вымушаецца неабходнасцю прыстасавання новай адзінкі да моўнай сістэмы беларускай мовы.

Асобна можна выдзеліць і *спосаб* утварэння фразеалагізмаў шляхам *паўкалькавання*, калі частка запазычаных кампанентаў іншамоўнага фразеалагізма перакладаецца, а частка запазычваецца без перакладу. Гэта, напрыклад, фразеалагічныя паўкалькі з рускай мовы, крыніцай якіх з’яўляюцца байкі Крылова (*варона ў паўлінавых пёрах* – ‘чалавек, які марна імкнецца паказаць сябе лепшым, больш значным, чым ён ёсць на самай справе’; *воз і цяпер там* – ‘справа нікольні не рухаецца ўперад’; *трышкаў кафтан* – ‘непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія’; *хто ў лес хто па дровы* – ‘нязладжана, нядружна, уразброд (спяваць, гаварыць і пад.)’), творы Пушкіна (*не па днях, а па гадзінах расці, развівацца, павялічвацца* і пад. – ‘вельмі хутка’; *перад разбітым карытам апынуцца, аказацца* і пад. – ‘без нічога, страціўшы ўвесь ранейшы набытак’; *сцежка зарасла* – ‘хто-небудзь ці што-небудзь зусім забыты’), Гоголя (*ёсць яшчэ порах у парахаўніцах* – ‘хто-небудзь мае сілу, энергію, каб зрабіць, здзейсніць што-небудзь’), Ясеніна (*браты нашыя меншыя* – ‘звяры (свойскія ці прыручаныя чалавекам)’), Чэхава (*вясельны генерал* – ‘вядомая, важная асоба, запрошаная на якую-небудзь імпрэзу з мэтай надаць значнасць гэтай падзеі’), Маякаўскага (*дзірка ад абаранка* – ‘зусім нічога’) і інш.

Маюцца паўкалькі з царкоўнаславянскай мовы, напрыклад: *абяцаная зямля* – ‘месца, куды хто-небудзь імкнецца папасці’; *ад мала да вяліка* – ‘абсалютна (усе), без выключэння, незалежна ад узросту’; *валтасараў баль* – ‘вясёлае, легкадумнае існаванне каго-небудзь у бяdotную для іншых часіну’; *час збіраць камяні* – ‘(час, пара) сумеснымі намаганнямі прыводзіць у пэўны парадак што-небудзь раней разбуранае, раскіданае, занядбанае і пад.’;

камень спатыкнення – ‘значная перашкода, з якой сутыкаецца хто-небудзь у якой-небудзь справе’; *кінуць каменем* – ‘асуджаць, абвінавачваць, ганьбіць каго-небудзь’; *прытча ва языцах* – ‘прадмет усеагульных размоў, абгавораў, кпінаў і пад.’; *цямна вада ва облацэх* – ‘незразумелае, туманнае’ і інш. [9, с. 50-52].

Унутрыфразеалагічны спосаб утварэння фразеалагізмаў – гэта вынік утварэння новых фразеалагізмаў на базе вядомых ці гатовых мадэляў у фразеалогіі. Такое ўтварэнне ажыццяўляецца ў выніку дэрывацыі, унутрыфразеалагічнай аманіміі, эксплікацыі (павелічэнне кампанентнага складу), імплікацыі (змяншэнне кампанентнага складу), часткова кантамінацыі (спалучэнне гатовых адзінак) і інш. Так, фразеалагізі *кроў ад крыві* ўтворана па ўзоры *плоць ад плоці* – ‘роднае дзіця. Пра кроўную роднасць’.

Утварэнне фразеалагізмаў адбываецца шляхам не толькі выкарыстання гатовай мадэлі, але і захавання аднаго з кампанентаў пры замене другога, напрыклад: фразеалагізм *рыцар на час* – ‘слабавольны чалавек, няздольны да працяглай барацьбы дзеля высакародных мэт, самаахвярнасці якога хапае не надоўга’ ўзнік у выніку замены кампанента фразеалагізма *каліф /халіф на час* – ‘чалавек, які займеў уладу на кароткі тэрмін’.

Унутрыфразеалагічным спосабам утвараюцца фразеалагізмы паводле гатовых мадэляў, але са з’явай персаніфікацыі, калі адзінкавы канкрэтны факт становіцца агульным з абагульненым зместам і канкрэтыкай кампанента. Напрыклад, фразеалагізм *ажаніцца з <сырою> зямлёй* – ‘памерці’ стаў зыходнай мадэллю ўтварэння іншых, але з заменай кампанента-назоўніка з агульным значэннем на антрапонім: *ажаніцца з Пясэцкім*. Паколькі мужчына жэніцца, жанчына замуж ідзе, то маем фразеалагізма *замуж за пана Пясоцкага збірацца* – ‘паміраць’. Да іх далучаюцца дыялектнымі фразеалагізмы *выйсці за Пясэцкага* – ‘памерці’, *пайсці за <пана> Пясэцкага* і інш.

Менавіта ў выніку дзеяння ўнутрыфразеалагічнага спосабу ўтвораны шэраг фразеалагізмаў з блізкім значэннем – ‘вельмі моцна сварыцца, рэзка прабіраць каго-небудзь’ і агульным кампанентам-дзеясловам, але з заменай назоўнікавага кампанента, напрыклад: *даваць гарту; даваць гонку; даваць дыхту; даваць жару; даваць перцу; даваць пытлю; даваць чосу*.

Унутрыфразеалагічны спосаб характэрны для ўтварэння назоўнікавых фразеалагізмаў ад дзеяслоўных у выніку замены кампанента-дзеяслова вытворным ад яго назоўнікам з суфіксам *-нн-, -енн-, -н-*, напрыклад: *аддаваць чэсць* – ‘вітаць каго-небудзь па-ваеннаму, прыклаўшы руку да галаўнога ўбору’ → *адданне чэсці* – ‘вітанне каго-небудзь па-ваеннаму, з прыкладаннем рукі да галаўнога ўбору’; *выкручваць рукі* – ‘груба націскаць на каго-небудзь, дамагаючыся выгаднага для сябе рашэння якога-небудзь пытання’ → *выкручванне рук* – ‘грубы націск на каго-небудзь, каб дабіцца якіх-небудзь выгад для сябе’; *закідаць шапкамі* – ‘лёгка і хутка перамагчы’ → *закіданне шапкамі* – ‘лёгка і хутка перамога каго-небудзь’ і інш.

Унутрыфразеалагічны спосаб выяўляецца і пры ўтварэнні фразеалагізмаў шляхам пашырэння кампанентнага складу ўжо вядомых, напрыклад, фразеалагізмы *лезці сляпіцай у вочы* і *лезці смалой у вочы* ўтвораны на аснове фразеалагічнай адзінкі *лезці ў вочы*. У выніку зыходны фразеалагізм з невыразнай унутранай формай за кошт дадатковага кампанента *сляпіцай* у першай ці *смалой* у другой набыла празрыстую матывацыю.

Утвараюцца фразеалагізмы і ў выніку кантамінацыі, зліцця, аб'яднання частак дзвюх адзінак у адну. Напрыклад, фразеалагізм *ісці, пайсці і пад у свет вочы* – ‘у невядомым напрамку, не выбіраючы дарогі, абы-куды, невядома куды’ ўтвораны ў выніку спалучэння двух фразеалагізмаў: *у свет ісці, ехаць і пад* – ‘у невядомым напрамку, не выбіраючы дарогі, абы-куды, невядома куды’ і *ісці, пайсці і пад куды вочы глядзяць* – ‘у няпэўным напрамку, не выбіраючы дарогі, абы-куды, невядома куды’. Кантамінацыйны спосаб утварэння фразеалагізмаў адзначаецца ў мове мастакоў, напрыклад, у мове аповесці «Апошні зверыядавец» М. Лынькова адзначаецца фразеалагізм *хоць бы ў вус*, утвораны на аснове зліцця першых частак двух фразеалагізмаў – *хоць бы што і ў вус не дзьмуць* (І шаніце ж чалавеку. У мяне два на заводзе, а ў яго аж тры чалавекі, ды яшчэ – на табе, сталоўку завёў, «антылігенцыю» сталіце – канторшчыкаў, дзелаводаў, аграбае сабе грошы, і *хоць бы ў вус* і інш.

Фразеалага-лексічны спосаб, ці паводле тэрміна М. А. Даніловіча спосаб кампаратывізацыі слова, – гэта ўтварэнне фразеалагізмаў на базе «разгортвання мнагазначнага слова, ці сутнасць яго заключаецца ў тым, што да абранага мнагазначнага слова далучаецца другое слова, якое выяўляе яго прамое значэнне, але ў выніку метафарызацыі словаспалучэння зыходнае слова выяўляе сваё пераноснае значэнне, і такім чынам зыходнае слова-кампанент фразеалагізма спалучае прамое і пераноснае значэнні. Так, за назоўнікам *гадзіна* замацаваны значэнні ‘паўзун з доўгім звлістым целам, укрытым лускай, без канечнасцей, звычайна з ядавітымі зубамі’ і *перан.* ‘каварны, злы чалавек’. Пры далучэнні да яго азначэння *паўзучая* выяўляецца прамое значэнне. Аднак у выніку таго, што выраз *гадзіна паўзучая* адрасуецца чалавеку, то на прамое значэнне накладаецца і другое, пераноснае, значэнне. І ўтвораны фразеалагізм *гадзіна паўзучая* – ‘вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек. Пра мужчыну ці жанчыну’ спалучае адразу два значэнні назоўніка *гадзіна*. Адно служыць стварэнню вобразнай структуры фразеалагічнай адзінкі, а другое выяўляе рэальнае значэнне новай адзінкі, напрыклад: *Кліменка ў думках вылаяўся і падумаў: «Вось дзе тваё нутро адкрываецца, гадзіна паўзучая»* (В. Быкаў).

Такім жа спосабам утвораны фразеалагізм *гадзіна /гадзюка /змья падкалодная* – ‘агідны, шкодны, каварны чалавек, які дзейнічае спадцішка’ як выніку далучэння да назоўніка прыметніка *падкалодная*, які актуалізуе прамое значэнне ‘паўзун з доўгім звлістым целам, укрытым лускай, без канечнасцей, звычайна з ядавітымі зубамі’, а ў выніку адрасацыі словазлучэння *гадзіна падкалодная* да чалавека, назоўнік выяўляе другое

значэнне, якое накладаецца на першае. І новы фразеалагізм *гадзіна падкалодная* не столькі называе, а найперш праз такое найменне дае адмоўную ацэнку чалавеку і выражае да яго негатыўнае стаўленне ў высокай ступені выражэння.

Заўважым, што пры ўтварэнні фразеалагізмаў такім спосабам важным момантам з'яўляецца выбар зыходнай лексемы, як у прыведзеных фразеалагізмах кампанента *гадзіна /гадзюка /змяя*, што зусім невыпадкова. Справа ў тым, што гадзіна, змяя ў народным уяўленні ўспрымаецца як увасабленне д'ябла, як хтанічная жывая істота. А падабраныя прыметнікі *паўзучая* і *падкалодная* дыферэнцыруюць гэтыя адзінкі. Калі першая звязана з уяўленнем агіды да чалавека праз вобраз паўзучай змяі, што звязана з нізам, з зямлёй, з падзем'ем, то ў другой – *падкалодная* – гэта як месца захавання гадзіны, змяі ў зімовы перыяд соннага стану (пад калодай). І вось каварнасць змяі (лічыцца, што ў гэты час іх яд асабліва моцны) прыпадабняецца да каварнай дзейнасці чалавека, асабліва жанчыны, якая прытаіўшыся, у самы нечаканы час выяўляе свой негатыў, наносіць шкоду. Выбар кампанента-азначэння *падкалодная* «падвойвае» негатыў, што даносіць фразеалагізм, паколькі калода таксама нясе адмоўную ацэнку з прычыны замацаванай сімволікі 'перашкода', 'тое, што старое, не мае карысці і мяшае' (параўн. *валіць цераз пень-калоду* – 'рабіць абы-як, няўмела, нядбайна').

Такім чынам, утварэнне фразеалагізмаў – жывы і няспынны працэс, які абавязаны тром прычынам: 1) імкненне абазначыць і ахарактарызаваць той самы прадмет нетрадыцыйным спосабам; 2) імкненне замяніць словы і выразы, якія абуджаюць непрыемныя ці непажаданыя ўяўленні і асацыяцыі, эўфемічнымі спалучэннямі; 3) імкненне замяніць натуральнае абазначэнне прадмета экспрэсіўна зніжаным, дысфемічным, з якіх яўную перавагу мае першая.

Пытанні і заданні

1. Што ляжыць у аснове ўтварэння слоў *фразеалагізацыя* і *ідэяматызацыя*?
2. У чым сутнасць працэсу ўтварэння фразеалагізмаў?
3. Чым адрозніваецца ўтварэнне фразеалагізмаў ад утварэння новых слоў?
4. Як разумеем спосаб метафарычнага пераасэнсавання выказаў?
5. Прывядзіце прыклады фразеалагізмаў як выніку метафарычнага пераасэнсавання.
6. У чым сутнасць метаніміі і сінекдахі і як яны адлюстраваны ў фразеалогіі?
7. Як па-іншаму можна назваць эліптычны спосаб утварэння фразеалагізмаў і ў чым яго сутнасць?
8. Што аб'ядноўвае і адрознівае спосабы калькавання і паўкалькавання?
9. Як назавяце спосаб утварэння фразеалагізмаў, калі новы фразеалагізм утвараецца паводле вядомай мадэлі?

Літаратура

1. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 224 с.
2. Аляхновіч, Н. Устойлівыя адзінкі з кампанентамі *гуляць/гульня*: семантыка, структура, дэрывацыя / Н. Аляхновіч // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст; зб. навук. арт. Т.1 / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, БДУ імя А. С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал. М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – С. 128-131.
3. Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель. 2007. – 926 с.
4. Гвоздарев, Ю.А. Основы русского фразеобразования. 2-е изд., испр. и доп. / Ю.А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : НМЦ «Логос», 2010. – 246 с.
5. Даніловіч, М.А. Беларуская дыялектная фразеалогія: тыпалогія, лексічны склад: аўтарэф. дыс. ... д. філал. навук / М.А. Даніловіч. – Мінск, 2005. – 41 с.
6. Добровольский, Д.О. Сопоставительная фразеология (на материале германских языков). Курс лекций / Д.О. Добровольский, В.Т. Малыгин, Л.Б. Коканина; Моск. пед ун-т им. В.И. Ленина, Владимир. пед ин-т им. П. И. Лебедева-Полянского. – Владимир, 1990. – 80 с.
7. Ермакова, Е.Н. Фразо- и словообразование в сфере фразеологии: Автореф. дис. ... д. филол. наук / Е.Н. Ермакова. – Тюмень, 2008. – 41 с.
8. Жуков, В.П. Русская фразеология / В.П. Жуков. – М. : Высш. школа, 1986. – 310 с.
9. Іскам, Г. Беларускія фразеалагічныя паўкалькі / Г. Іскам // Роднае слова, 2015. – № 3. – С. 50-52.
10. Ларин, Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / Б.А. Ларин // Учен. зап. ЛГУ, 1956. – № 198. Серия филологическая. Вып. 24. – С. 200-225.
11. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
12. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2012. – 246 с.
13. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология: Учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.» – 2-е изд., испр. и доп. / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. школа, 1989. – 287 с.
14. Шанский, Н.М. Деривация слов и фразеологических оборотов (к вопросу о сходстве и различии процессов словообразования и оборотообразования) / Н. М. Шанский // Русское и славянское языкознание. К 70-летию чл.-корр. АН СССР Р. И. Аванесова. – М. : Наука, 1972. – 332 с.
15. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова. 3-е выд., дапр. / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1978. – 336 с.